

Inhoud

Medelijden of bewegende ingewanden?	2
De betekenis van het werkwoord <i>splagchnizesthai</i>	
Gert Knepper	
Verduidelijking in de <i>Bijbel in Gewone Taal</i>	10
Matthijs de Jong	
Het belang van valentiepatronen voor het vertalen van Bijbels Hebreeuwse werkwoorden	23
Janet Dyk, Oliver Glanz en Reinoud Oosting	
Nogmaals Qumran	36
Matthijs de Jong	

▲ De barmhartige Samaritaan, uit: *Sacrorum Bibliorum pars altera* [...], Antwerpen 1716.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Medelijden of bewegende ingewanden?

De betekenis van het werkwoord *splagchnizesthai*

Gert Knepper

Een veelvoorkomende vorm van kritiek op *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) luidt dat de manier waarop deze vertaling allerlei bijbelse begrippen weergeeft te gewoon is, te mager, te zuinig. Er klinkt veel méér in mee, menen de critici. Is dat zo? Zit dat in de Hebreeuwse en Griekse woorden of zit het in de hoofden van de critici? In dit artikel wordt de proef op de som genomen, aan de hand van het werkwoord *splagchnizesthai*. Klopt de populaire wijsheid dat hierin beslist veel méér doorklinkt dan alleen maar ‘medelijden hebben’?

Een Samaritaan kreeg medelijden

Wie in de NBV op zoek gaat naar de barmhartige Samaritaan, loopt hem wat minder gemakkelijk tegen het lijf dan vroeger. Terwijl de *NBG-vertaling 1951* (NBG 1951) Lucas 10:25-37 voorzien had van het opschrift: ‘De gelijkenis van de barmhartige Samaritaan’, is deze perikoop in de NBV onderdeel van een groter geheel: de verzen 38-41 (over Marta, die helemaal opgaat in de zorg voor haar gasten) zijn erbij genomen, en Lucas 10:25-41 draagt nu als aanduiding: ‘Het enig noodzakelijke’.

Afgezien van deze gewijzigde indeling zijn er uiteraard ook verschillen in de vertaling van deze episode. Een van die verschillen is de vertaling van de Griekse werkwoordsvorm *esplagchnisthê* in vers 33. Het is een vorm van een werkwoord *splagchnizesthai*, dat in het Nieuwe Testament niet erg frequent is.¹ Buiten de zogenaamde synoptische evangeliën (de evangeliën volgens Matteüs, Marcus en Lucas) komt het woord niet voor. Maar wat betekent *splagchnizesthai*? Daarover lijkt geen eenstemmigheid te bestaan: terwijl de NBV overal vertaalt met ‘medelijden krijgen/voelen/hebben’, kiest *De Naardense Bijbel* (NB) voor een scala aan emoties: we vinden ‘hij is/raakt (diep) bewogen’, ‘mijn hart trekt samen’, ‘(diep) ge-/ontroerd’, ‘alles [is/raakt] in hem bewogen’, en ‘alles in hem beweegt’. Een gemeenschappelijke factor hierin is het element van beweging, dat de vertaler kennelijk in *splagchnizesthai* aanwezig

acht. Verder kiest de NB voor aanzienlijk heftiger emoties dan het ‘medelijden’ van de NBV. Hoe zit dat?

Oorsprong en betekenis

Het werkwoord *splagchnizesthai* als aanduiding van een emotie is een laatkomer op het Griekse toneel. Als aanduiding van een emotie treffen we het woord voor het eerst in de *Septuaginta*, de Griekse vertaling van het Oude Testament.² Spreuken 17:5 luidt (in de NBV):

Wie een verschoppeling bespot, beledigt zijn schepper,
wie zich over iemands ongeluk verheugt, blijft niet ongestraft.

Maar hierna voegt de *Septuaginta* nog een regel toe die niet in het Hebreeuwse origineel te vinden is:

Maar de *splagchnizomenos*³ zal medelijden ondervinden (*eleêthêsetai*).

Deze uitspraak lijkt sterk op een van de zaligspreuken, in Matteüs 5:7: ‘Gelukkig de barmhartigen (*hoi eleêmones*), want zij zullen barmhartigheid ondervinden (*eleêthêsontai*).’ Met *splagchnizesthai* wordt in Spreuken 17:5 dus de juiste houding ten opzichte van verschoppelingen en ongelukkigen aangeduid; wie zich deze houding aanmeet, zal zelf ontferming (namelijk van God) ervaren. Het is duidelijk dat *splagchnizesthai* hier zoveel als ‘mededogen hebben’ moet betekenen. De woorden *splagchnizesthai* en *eleein* worden hier synoniem gebruikt, in de betekenis ‘medelijden hebben’. Op grond van die synonymie kan ook de wetgeleerde in Lucas 10 de vraag wie de naaste is geworden van het slachtoffer, beantwoorden met: ‘De man die medelijden (*eleos*) met hem heeft getoond’ (Lucas 10:37).

Hoe heeft de betekenis ‘medelijden hebben’ zich bij het werkwoord *splagchnizesthai* kunnen ontwikkelen? Om de herkomst ervan te verklaren, moeten we beginnen bij het zelfstandig naamwoord *splagchnon*, ‘ingewand’. Dit woord komt vanaf het Homerische Grieks (ca. 800 v.Chr.) voor – uiteraard meestal in het meervoud, *splagchna* – en heeft zich tot in het hedendaags Grieks gehandhaafd. Bij de betekenis ‘ingewanden’ moeten we in de eerste plaats – maar niet uitsluitend! – denken aan hart, longen, lever en milt. Het aan *splagchnon* verwante Griekse woord voor ‘milt’, *splên*, is uiteindelijk via het Engels zelfs in onze taal terechtgekomen. We kennen het als ‘spleen’, in de betekenis van ‘lichte melancholie’. Omdat in de oudheid de *splagchna* als de zetel van de emoties werden beschouwd, kon men met dit woord ook die emoties zelf aan-

duiden, vooral woede en opgewondenheid. En ten slotte kon het woord ook iemands ‘gezamenlijke emoties’, dat wil zeggen: diens ‘innerlijk’, ‘karakter’ of ‘hart’ betekenen. In het *koinè*-Grieks ontwikkelde zich voor *splagchna* vervolgens met name de betekenis ‘sympathie’, ‘medelijden’, ‘mededogen’.⁴

Ook in de *Septuaginta* vinden we *splagchna* een paar keer terug. Het is daarbij opmerkelijk dat het woord vrijwel niet voorkomt in de teksten die uit het Hebreeuws vertaald zijn.⁵ Het werd blijkbaar niet als geschikt equivalent van een Hebreeuws origineel beschouwd. Er bestond weliswaar een Hebreeuws woord *rachamim*, ‘ingewanden’ (meervoud van *rèchè*m, ‘baarmoeder’), dat zich op vergelijkbare wijze als *splagchna* ontwikkeld had tot de betekenis ‘medelijden’, ‘barmhartigheid’; maar in deze laatste betekenis vertaalde de *Septuaginta* het nu juist niet met *splagchna*. Voor *rachamim* kozen de *Septuaginta*-vertalers het Griekse *oiktirmos* (bijvoorbeeld in 2 Samuel 24:14 en 1 Koningen 8:50). Pas in de boeken die oorspronkelijk in het Grieks zijn geschreven, vinden we *splagchna* wat vaker, steeds in de betekenis ‘ingewanden’. In het Nieuwe Testament wordt het woord meestal gebruikt zoals wij het woord ‘hart’ gebruiken: als metafoor voor begrippen als ‘medelijden’ en ‘liefde’.⁶

Het werkwoord *splagchnizesthai* dankt zijn bestaan dus aan de betekenis ‘medelijden’ die het woord *splagchna* in het *koinè*-Grieks ontwikkelde. Het is misschien geen toeval dat we het woord voor het eerst in de *Septuaginta* van het boek Spreuken aantreffen. In datzelfde boek (12:10) vinden we namelijk voor het eerst in een bijbels geschrift de relatie tussen *splagchna* en het begrip ‘medelijden’: ‘de *splagchna* van goddelozen zijn zonder medelijden’.

De etymologische valkuil

Hoe is nu te verklaren dat sommige vertalers zo’n heftige betekenis aan het woord toekennen? Een typisch voorbeeld daarvan vinden we in het volgende citaat:

(...) in het Grieks staat er dan een werkwoord: ‘hij werd innerlijk met ontferming bewogen’, *splangnistè* (sic; de vorm is *esplagchnisthè*, GK). En dat moet je volledig met ‘innerlijk met ontferming bewogen worden’ weergeven. (...) Innerlijk met ontferming bewogen, dat wil zeggen: met heel zijn binnenste raakt hij in beroering. Hij is er beroerd van, innerlijk beroerd. En dan gaat het maar niet om een gevoel, slechts een gevoel van medelijden (...). Vanuit dit innerlijk met ontferming bewogen zijn wordt er gehandeld: dan gebeurt er iets!⁷

Dit citaat, afkomstig uit een preek van Frans Breukelman, verwoordt een interpretatie die nog steeds een grote populariteit geniet: de vertaling met

‘medelijden hebben’ doet het Grieks tekort. Deze interpretatie is echter niet houdbaar. Er ligt een fout aan ten grondslag die in de literatuur bekend staat onder de naam ‘root fallacy’ of ‘etymological fallacy’, oftewel: de valkuil van de etymologie. Deze fout kan duidelijk worden geïllustreerd aan de hand van het volgende citaat, waarin kritiek geuit wordt op de vertaling die de NBV geeft voor *esplagchnisthê* (Marcus 6:34), ‘hij voelde medelijden’:

Hij voelde medelijden vertaalt de NBV. Maar dat is wel mager vergeleken bij het origineel: *zijn ingewand werd bewogen* staat er letterlijk. Iets daarvan zal toch in onze vertaling moeten doorklinken. En met dat hij *bewogen* werd kwam hij in beweging: hij begon hun vele dingen te leren.⁸

In de eerste plaats staat er natuurlijk helemaal niet ‘in het origineel letterlijk’ ‘zijn ingewand werd bewogen’: er staat slechts *esplagchnisthê*. En het is nu juist de vraag wat daarvoor een adequate vertaling zou kunnen zijn. Maar wat hier vooral fout gaat, is het volgende: de auteurs hebben het woordje *splagchna*, ‘ingewanden’, terecht herkend als basis van de werkwoordsvorm *esplagchnisthê*, maar leiden daaruit ten onrechte af dat de betekenis van het werkwoord ‘dus’ te maken heeft met ingewanden. Wat hun ontgaat, is het verschil tussen etymologie en betekenis. De betekenis van een woord wordt echter niet bepaald door zijn herkomst, maar door de manier waarop dat woord wordt gebruikt. Dat het woord *splagchna* ten grondslag ligt aan de vorming van het werkwoord *splagchnizesthai* is weliswaar een correcte observatie, maar daaruit volgt *niet* dat de betekenis van *splagchnizesthai* in Marcus 6:34 iets met ‘ingewanden’ te maken moet hebben. De foutieve gedachte dat het één uit het ander volgt, is de etymological fallacy. *Splagchnizesthai* betekent niet dat iemands ingewanden bewogen worden (wat dat ook moge betekenen). Het betekent dat iemand de emotie ‘medelijden’, ‘medeleven’, ‘compassie’ ervaart, uiteraard in zijn binnenste, aangezien alle emoties daarvandaan komen.

Meer dan vijftig jaar geleden wees James Barr al op de valkuil van interpretatie vanuit de etymologie.⁹ Met betrekking tot het werkwoord *splagchnizesthai* meende Barr dat het misverstand over de betekenis mede gevoed was door een opmerking van Karl Barth. Deze schreef in zijn *Kirchliche Dogmatik*, naar aanleiding van het ‘merkwaardige’ verbum *splagchnizesthai*, dat dit woord alleen bij Jezus gebruikt wordt:

(...) en bij drie figuren in de gelijkenissen die hem zeer na staan. (...) De uitdrukking is zo sterk dat hij nauwelijks adequaat te vertalen is: de nood,

de zonde, de volkomen verlatenheid en het bedreigd zijn van deze mens, van dit volk, deden Jezus niet alleen iets, gingen hem niet alleen aan het hart, maar gingen zijn hart binnen, gingen hem *zelf* binnen, zodat deze gehele nood (...) nu zijn eigen nood werd, en als zodanig door hem veel scherper gezien en veel smartelijker geleden werd dan door hen. *Esplagchnisthê* betekent: hij nam deze nood op zich, en hij nam die weg van de noodlijdende. Hij maakte die nood tot iets van zichzelf, tot zijn eigen nood.¹⁰

Volgens Barth kan het woord niet eenvoudigweg ‘medelijden hebben’ betekenen, omdat het betrekking heeft op Jezus, die immers in plaats van ons, en dus op een unieke manier, heeft geleden. Vanuit die gedachte is het woord ‘onvertaalbaar’. Dit is echter een theologische constructie, geen exegetische argumentatie. Vanuit exegetisch en (ver)taalkundig oogpunt is er geen enkele reden waarom *esplagchnisthê* onvertaalbaar zou zijn. De betekenis van het woord *splagchnizesthai* kan uitstekend worden weergegeven met een vertaling als ‘medelijden hebben’ of ‘medeleven hebben’.

De voorzetsluitdrukkingen die regelmatig op *esplagchnisthê* volgen (bijvoorbeeld *peri autôn* in Matteüs 9:36 en *ep’ autois* in Matteüs 14:14), ‘met/over hen’, laten bovendien precies zien wat we bij de betekenis ‘medelijden hebben’ zouden verwachten, namelijk: medelijden hebben *met* iemand. Dat het woord vrijwel alleen bij Jezus wordt gebruikt, is niet zo opmerkelijk: precies hetzelfde geldt voor het synoniem *eleein*, ‘medelijden hebben’. Zoals James Barr al opmerkte: zoiets is niet meer dan logisch in literatuur waarin veel nadruk valt op Jezus’ medelijden.

Beweging?

Rest nog de vraag hoe sommige vertalers aan die bewegende ingewanden komen. Welnu: waarschijnlijk speelt daar het volgende misverstand. In veel talen wordt het ondergaan van emoties uitgedrukt met behulp van een werkwoord dat ‘bewegen’ betekent: in het Nederlands kan je bijvoorbeeld bewogen zijn door een toespraak, ge- (of ont)roerd door een blik van medeleven, enzovoort. (Het woord ‘emotie’ is trouwens eveneens afgeleid van een woord voor ‘bewegen’, het Latijnse *movēre*.) De weergave ‘met ontferming bewogen zijn’ betekende dus oorspronkelijk niets anders dan ‘de emotie ontferming ervaren’; zo kon deze uitdrukking vroeger een adequate weergave van *splagchnizesthai* vormen. Maar dat betekent uiteraard niet dat in dit Griekse werkwoord een element van beweging zou meeklinken: in het Grieks beweegt er niets.

Natuurlijk bestaat het verschijnsel dat betekenisaspecten uit de brontekst in de vertaling kunnen wegvallen of onderbelicht worden. Maar er zijn ook situaties waarin een vertaling, in dit geval de NBV, wordt afgerekend op het onbenoemd laten van aspecten die in de brontekst helemaal niet aan de orde zijn. Wie etymologie verwacht met betekenis, maakt in feite gebruik van een oneigenlijk vertaalmiddel. Waartoe dat kan leiden, kan geïllustreerd worden met het volgende voorbeeld. Een amateur-bijbelvertaler vertaalt in het verhaal van de barmhartige Samaritaan de vorm *esplagchnisthê* (Lucas 10:33) met ‘ten diepste geroerd’. Als verklarende aantekening voegt hij daaraan toe: ‘*splagchnizomai*: tot in de baarmoeder geraakt’.¹¹ Dat moge dan een geheel nieuw licht op de Samaritaan werpen, voor de taalkundige vormt het aanleiding tot lichte melancholie.

Noten

- 1 *Splagchnizesthai* komt in het Nieuwe Testament elf of twaalf keer voor: in Matteüs 9:36, 14:14, 15:32, 18:27 en 20:34; in Marcus 6:34, 8:2 (en misschien 1:41); en in Lucas 7:13, 10:33 en 15:20. Op de problemen rond Marcus 1:41 ga ik in dit artikel niet in, omdat zowel de *Statenvertaling*, de NBG 1951, de NBV als de NB ervoor kiezen om hier een vorm van *splagchnizesthai* te vertalen. Er zijn echter ook handschriften die de moeilijker te verklaren (en daardoor misschien wel waarschijnlijker) lezing *orgistheis*, ‘woedend’, hebben.
- 2 De actieve vorm *splagchnizein* (een *koinè*-vorm voor het klassieke *splagchnuein*) betekent: ‘of-fervlees eten’, en komt o.m. voor in 2 Makkabeeën 6:8.
- 3 Veel handschriften lezen *episplagchnizomenos* in plaats van *splagchnizomenos*. Voor de betekenis maakt dit geen verschil.
- 4 De filosoof Chrysippus (3e eeuw v.Chr.) legde het woord *a-splagchnos* uit als ‘geen medelijden vanbinnen voelend’. Volgens Galenus (1e eeuw n.Chr.) bedoelde Plato met *a-splagchnoi* ‘mensen zonder medelijden’.
- 5 Alleen in het late boek Spreuken: 12:10 (als vertaling van *rachamim*, ‘barmhartigheden’), en 26:22 (als vertaling van *bètèn*, ‘buik’).
- 6 In de evangeliën komt *splagchna* slechts één keer voor, in Lucas 1:78. A. van Nieuwpoort, *Tenach opnieuw. Over het Messiaanse tegoed van het evangelie naar Lukas*, Amsterdam 2006, 93 vertaalt daar zonder nadere toelichting: ‘de innerlijke bewegingen’. In de latere christelijke literatuur bestaat de neiging om *splagchnizesthai* en *splagchna* (en daarvan afgeleide woorden) exclusief met God te verbinden. In het *Testament van Zebulon*, een van de zgn. *Testamenten van de Twaalf Patriarchen* (een pseudepigrafisch Grieks geschrift uit de tweede eeuw n.Chr.) vormen *eu-splagchnia* en *eleos* (medelijden en barmhartigheid) het centrale thema.
- 7 F.H. Breukelman, ‘Wie is mijn naaste?’ in: N.T. Bakker e.a. (red.), *De noodzaak van de preek* (OLW 10), Kampen 2000, 20; dit is de schriftelijke weergave van een preek die Breukelman aan het

eind van de jaren zestig van de vorige eeuw hield in de Rotterdamse Pauluskerk. Het citaat wordt met kennelijke instemming aangehaald door Van Nieuwpoort, 96 n. 50.

- 8 K. Deurloo & N. ter Linden, *Niet zo, maar zo. Honderd en enige vraagtekens bij de Nieuwe Bijbelvertaling*, Amsterdam 2008, 226.
- 9 J. Barr, *The Semantics of Biblical Language*, Oxford 1961, 156.
- 10 K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik III/2* (Die Lehre von der Schöpfung), Zollikon (Zürich), 252 (fragment vertaald door de auteur van dit artikel).
- 11 Dit voorbeeld is ontleend aan de website van een vertalerscollectief, www.schriftlezing.nl.

Geraadpleegde literatuur

- O. Davies, *A theology of Compassion*, Londen 2001.
- E. Estévez, 'Significado de "splugchnizomai" en el NT' in: *Estudios biblicos* 48 (1990), 511-541.
- D.A. Holgate, *Prodigality, Liberality and Meanness in the Parable of the Prodigal Son. A Greco-Roman Perspective on Luke 15: 11-32*, Sheffield 1999.
- H.W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Commentary*, Leiden 1985.
- H. Köster, 'Splugchnon, splugchnizomai, ktl' in: *TDNT*, VII, 548-559.
- M.J.J. Menken, 'The Position of SPLAGCHNIZESTHAI and SPLAGCHNA in the Gospel of Luke' in: *Novum Testamentum* 30 (1988), 107-114.
- O. Montevecchi, 'Viscere di misericordia' in: *Rivista Biblica* 43 (1995), 125-133.
- S.R. Llewelyn & G.H.R. Horsley (eds.), *New Documents illustrating Early Christianity*, volume 3 (1978), 84.
- M. Silva, *Biblical Words and Their Meaning. An Introduction to Lexical Semantics*, Grand Rapids 1994².
- N. Turner, *Christian Words*, Nashville 1981.

De auteur dankt prof. dr. Chrys C. Caragounis te Lund (Zweden) voor diens kritische opmerkingen.

Drs. G.M. Knepper is graecus en nieuwtestamenticus.

Verduidelijking in de *Bijbel in Gewone Taal*

Matthijs J. de Jong

Het Nederlands Bijbelgenootschap werkt momenteel aan de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Het doel van dit project is om een bijbel beschikbaar te stellen die leesbaar en begrijpelijk is voor een zo groot mogelijk lezerspubliek. De vertaling zal verschijnen in 2014. Informatie is te vinden op www.bijbelgenootschap.nl onder 'Bijbel in Gewone Taal'.

Met Andere Woorden schenkt aandacht aan deze nieuwe vertaling met een serie artikelen over specifieke vertaalkwesties. Dit artikel gaat in op de verduidelijking die de BGT biedt. Het gaat altijd om verduidelijking met behulp van informatie die aan de brontekst zelf ontleend wordt.

Norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid

Het doel van het project 'Bijbel in Gewone Taal' is om een bijbel beschikbaar te stellen die leesbaar en begrijpelijk is voor een zo groot mogelijk lezerspubliek. Deze vertaling moet zowel wat betreft taalgebruik als wat betreft betekenis toegankelijk zijn, zodat iedereen die behoefte heeft aan een begrijpelijke bijbel, ermee uit de voeten kan. Aan dit doel is een algemene vertaalnorm gekoppeld die al het vertaalwerk stuurt: de norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid. De tekst moet niet alleen technisch leesbaar zijn, maar de lezers ook in staat stellen om met succes de bedoelde betekenis te achterhalen. Dat vraagt om gebruik van gewone taal en heldere zinnen, maar ook om een duidelijke structuur, een logische samenhang en duidelijkheid met betrekking tot concepten, voorstellingen en retorisch en metaforisch taalgebruik.

Iedere vertaling is de uitkomst van een oneindig aantal vertaalbeslissingen, die bewust of onbewust gemaakt kunnen zijn. Het resultaat kan beoordeeld worden in termen van winst en verlies ten opzichte van de brontekst, waarbij de doelstelling van een vertaling een belangrijke factor is voor de weging van winst en verlies.

Deze bijdrage behandelt een aantal voorbeelden die laten zien wat de consequenties zijn van de norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid. De eerste voorbeelden betreffen concepten die deel uitmaken van de bijbelse voorstel-

lingswereld, maar voor de gemiddelde hedendaagse lezer ontoegankelijk zijn. De tweede categorie betreft voorbeelden van zaken en situaties die voor de oorspronkelijke lezers vanzelf spraken, maar voor de huidige lezers niet. De derde serie voorbeelden betreft beelden die in de bijbelse voorstellingswereld een vaste betekenis hadden, maar in de huidige cultuur niet, of niet meer dezelfde.

De BGT kan in zulke gevallen een verduidelijkende weergave bieden. De verduidelijking betreft steeds het expliciet maken van informatie die impliciet in de tekst aanwezig is of daarin wordt verondersteld. Het betreft verduidelijking met behulp van informatie die ontleend wordt aan de tekst, en die tot doel heeft de achterstand van de huidige lezer ten opzichte van de oorspronkelijke lezer op te heffen. Het gaat dus om vertaalhandelingen.

Verduidelijking van bijbelse concepten

De voorstellingen en concepten van de bijbelse teksten zijn niet per definitie te moeilijk voor de BGT. Ter illustratie: in de BGT staan zinnen als: ‘Alleen God kan de zonden van mensen vergeven.’ Bovendien zal de BGT een woordenlijst bevatten waarin bepaalde bijbelse termen, die onmogelijk vermeden kunnen worden, worden toegelicht. Daardoor kunnen bijvoorbeeld de begrippen ‘rein’ en ‘onrein’ gebruikt worden, zoals in de aanduiding ‘onrein voedsel’ of ‘onrein vlees’.

Veel bijbelse concepten hebben echter verduidelijking nodig. Een voorbeeld is de weergave van de term *berit/diathèkè*, traditioneel weergegeven als ‘verbond’. Die term behoort niet tot de gewone taal en is voor velen niet meer dan een vage theologische notie. In de bijbelse teksten functioneert de term doorgaans juist in een concrete betekenis, die expliciet gemaakt kan worden door te onderscheiden tussen ‘afsprake’ en ‘belofte’ (of: ‘wat God beloofd heeft’). De volgende vergelijkingen tussen de *NBG-vertaling 1951* (NBG 1951) en de BGT laten dat zien:

Genesis 9:8-9, 11

NBG 1951 En God zeide tot Noach en tot zijn zonen met hem: Zie, Ik richt mijn verbond op met u en met uw nageslacht, (...). Ik dan richt mijn verbond met u op, dat voortaan niets dat leeft, meer door de wateren van de zondvloed zal worden uitgeroeid, en dat er geen zondvloed meer wezen zal, om de aarde te verderven.

BGT Verder zei God tegen Noach en zijn zonen: ‘Nu ga ik een belofte doen aan jullie en aan de mensen die na jullie leven. (...) Ik beloof dat ik de mensen en de dieren nooit meer zal doden door

een grote overstroming. Er zal nooit meer een overstroming komen die de hele aarde verwoest.

Deuteronomium 4:23

NBG 1951 Neemt u ervoor in acht, dat gij het verbond van de HERE, uw God, dat Hij met u gesloten heeft, niet vergeet.

BGT Vergeet nooit de afspraak die de Heer, jullie God, met jullie gemaakt heeft.

Het concept *berit* draagt deze twee aspecten in zich, en het is binnen een concrete context doorgaans goed te bepalen welk van de twee op de voorgrond staat. Dankzij deze aanpak wordt veel duidelijker wat er wordt bedoeld.¹

De verduidelijking van bijbelse concepten is niet alleen een kwestie van het gebruik van bekende woorden. Als voorbeeld: de bijbelse aanduiding ‘de dag van de Heer’ bevat geen moeilijke woorden; toch is de betekenis ervan niet direct duidelijk. De aanduiding verwijst naar Gods machtige ingrijpen in de wereld. De aard van zijn ingrijpen (vernietiging, straf, oordeel) wordt duidelijk in de specifieke context. Om het concept zelf goed op de lezer over te brengen, kiest de BGT ervoor om ‘de dag van de Heer’ weer te geven als: ‘de dag dat de Heer komt’.

Amos 5:18

NBG 1951 Wee hun, die verlangen naar de dag des HEREN! Wat toch zal de dag des HEREN voor u zijn? Duisternis is hij, en geen licht!

BGT Jullie verlangen naar de dag dat de Heer komt. Maar wat zal die dag brengen? Alleen donker en geen licht.

Ook andere bijbelse concepten worden in de BGT op een nieuwe, verduidelijkende manier weergegeven, zoals *basilea tou theou* als ‘Gods nieuwe wereld’ en *ho logos* in Johannes 1 als ‘Gods Zoon’. Deze vertaalkeuzes zijn toegelicht in eerdere artikelen in deze serie.²

Verduidelijking van de situatie

De norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid vereist dat mogelijke misvattingen, als dat kan, voorkomen worden. Culturele vooronderstellingen in de tekst moeten daarom soms worden verduidelijkt als ze niet algemeen bekend zijn. Een voorbeeld betreft de uitingen van rouw uit de bijbelse cultuur, die ons onbekend zijn: je kleren scheuren, aarde/zand over je hoofd gooien, in het stof gaan liggen, je hoofdhaar en baard afscheren, enzovoort. Het is in

bepaalde gevallen nuttig om duidelijk te maken wat er met het genoemde gedrag wordt uitgedrukt, door de expliciterende frase ‘als teken van rouw’ te gebruiken.

Jesaja 15:2b

NBG 1951 In Nebo en Medeba jammert Moab; ieders hoofd is kaal geschooren, elke baard is afgesneden.

BGT Alle Moabieten huilen om de steden Nebo en Medeba. Iedereen heeft zijn hoofd kaalgeschoren en zijn baard afgeknipt, als teken van rouw.

Zonder verduidelijking blijft de tekst duister, of kan die zelfs verkeerd worden opgevat. In 2 Samuel 1:2 komt een soldaat uit het leger van Saul bij David enkele dagen nadat het leger van Saul verslagen is, waarbij Saul en Jonatan de dood hebben gevonden. De meeste vertalingen typeren de man als volgt: ‘met gescheurde klederen en aarde op zijn hoofd’ (NBG 1951). Dit kan gemakkelijk worden opgevat als gevolg van de ontberingen die deze man heeft ondergaan. De BGT biedt hier een verduidelijkende weergave waarin de achterliggende intentie expliciet is gemaakt: ‘Als teken van rouw had hij zijn kleren gescheurd en zand over zijn hoofd gegooid.’

Allerlei omstandigheden blijven impliciet in de bijbelse teksten omdat ze ooit voor zich spraken. Voor de hedendaagse lezer kan zo iets echter een barrière vormen. In zulke gevallen kan de BGT een verduidelijkende weergave bieden. Dat geldt bijvoorbeeld voor Romeinen 14:1-2, waar een kwestie aan de orde komt die voor de geadresseerden van deze brief duidelijk was, maar voor de huidige lezers cryptisch is:

NBG 1951 Aanvaardt de zwakke in het geloof, maar niet om overwegingen te beoordelen. De een gelooft, dat hij alles eten mag, maar de zwakke eet plantaardig voedsel.

De juiste betekenis zal de meeste lezers ontgaan. ‘Zwak in het geloof’ wordt vaak geassocieerd met twijfel – bijvoorbeeld twijfel of Jezus echt uit de dood is opgestaan. En het eten van uitsluitend groente kennen wij als een vegetarische levensstijl. Het verband tussen de zinnen is niet duidelijk, en de eerste zin lijkt bovendien geformuleerd als een tijdloze regel waardoor de lezer zich direct aangesproken zou moeten voelen. *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) geeft de lezer iets meer in handen om deze tekst te vatten:

NBV Aanvaard mensen met een zwak geloof zonder hun overtuiging te bestrijden. De een gelooft dat hij alles mag eten, maar iemand die een zwak geloof heeft eet alleen groente.

Het verband tussen de twee zinnen is nu duidelijk: een zwak geloof hebben en alleen groente eten gaan samen op. Zulke mensen moeten, volgens Paulus, aanvaard worden zonder dat hun overtuiging bestreden wordt.

Toch blijven er vragen. Wie worden hier aangesproken? Wie moet wie aanvaarden en om wat voor aanvaarding gaat het? Waarom worden mensen die alleen groente eten, aangeduid als mensen met een zwak geloof? De informatie die op deze vragen een antwoord biedt, is impliciet aanwezig in de tekst. De woorden van Paulus hebben betrekking op de situatie van de christenen in Rome. Met de meervoudsvorm van de imperatief, *proslambanesthe*, ‘accepteert!’, richt Paulus zich tot de christenen in Rome, maar niet tot hen allemaal. De kwestie is juist dat er op dit punt onderlinge verschillen bestaan. Terwijl de meerderheid, net als Paulus zelf, zonder problemen ‘alles’ eet, is er een bepaalde groep die alleen ‘groente’ eet. Dit is een wat verhullende manier van spreken. De kwestie is dat de meerderheid vlees eet dat in de ogen van een minderheid onrein is. Paulus’ grootste angst is dat dit geschil de christelijke bijeenkomsten – die immers uit gezamenlijke maaltijden bestaan – zal doen ontsporen en daarmee de eenheid van de kerk in gevaar brengt. Daarom drukt hij de meerderheid op het hart om degenen die zich ver willen houden van wat volgens hen onrein vlees is, van harte welkom te laten zijn in de christelijke bijeenkomsten, en, simpel gezegd, het menu aan hun overtuiging aan te passen.³

De cruciale informatie om Paulus’ woorden goed in te schatten is dus in de tekst aanwezig. Het ligt verscholen achter de vorm *proslambanesthe* met object (‘zorg dat zij welkom zijn!’), waarbij degenen tot wie Paulus zich richt niet christenen in het algemeen zijn en ook niet alle christenen in Rome, maar de meerderheid van de christenen daar, die hun medechristenen die een andere overtuiging zijn toegedaan, de ruimte moeten geven. Bovendien zit er achter het verhullende taalgebruik ‘alles eten’ en ‘groente eten’ de heikele kwestie verscholen van het al dan niet mogen eten van onrein vlees. Dit was duidelijk voor de geadresseerden – het betrof hun eigen situatie – maar niet voor de huidige lezers. Het is mogelijk om deze impliciete informatie expliciet te maken en een duidelijker weergave van deze verzen te bieden:

BGT De meesten van jullie geloven dat christenen alles mogen eten. Maar sommigen hebben niet zo’n sterk geloof. Zij geloven dat

christenen geen onrein vlees mogen eten. Zorg ervoor dat ook zij welkom zijn als jullie bij elkaar komen. En maak geen ruzie over dat soort verschillen.

Verduidelijking van metaforen

De laatste groep voorbeelden betreft de omgang met metaforen. Metaforen staan bekend als moeilijk vertaalbaar. Dat leidt vaak tot een voorzichtige vertaalaanpak waarbij men beeld en stijlform zo veel mogelijk intact laat. De doelstelling van de BGT vraagt echter om een andere benadering. Niet alleen omdat het beperkte lexicon een ‘letterlijke’ vertaling vaak onmogelijk maakt, maar vooral omdat de diepe culturele inbedding van metaforen ze voor de hedendaagse lezer veelal ongrijpbaar maakt.

De BGT heeft uiteraard niet als doel om de bijbelse teksten te ontdoen van hun metaforen, maar ook hier geldt de algemene norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid. Indien mogelijk worden metaforen gehandhaafd (zie onder), maar vaak is een andere vertaaloplossing vereist.

Dat een omzetting in gewone woorden alleen niet de oplossing biedt, wordt duidelijk uit het volgende voorbeeld:

Psalm 94:20

NBG 1951 Hebt Gij (Here) iets gemeen met de zetel van het verderf?

Een herformulering in gewone woorden brengt ons niet dichterbij de strekking van de zin. Een ‘troon/stoel van ellende’ is niet veel duidelijker dan een ‘zetel van het verderf’. En ook als de retorische vraag wordt omgezet in een stellende uitspraak en het werkwoord wordt vereenvoudigd, blijft onduidelijk wat er bedoeld wordt:

U hebt niets te maken met de stoel van ellende!

Het punt is dat ‘zetel’ hier staat voor ‘rechtspraak’ en dat ‘verderf’ staat voor oneerlijke rechtspraak ten gevolge waarvan onschuldigen te gronde worden gericht. De essentie hiervan wordt in de weergave van de BGT getroffen:

BGT Heer, u bent geen vriend van slechte rechters.

Het is duidelijk welke vertaalhandeling hier is verricht: in plaats van het beeld zelf is de strekking van het beeld weergegeven. Dat verschaft de lezer de gewenste duidelijkheid.

Behoud van de metafoor

Nu is het beslist niet zo dat *alle* bijbelse metaforen op deze manier, ‘naar hun strekking’, worden weergegeven in de BGT. In een aanzienlijk deel van de gevallen kan de metafoor in de vertaling gehandhaafd blijven. Als dat mogelijk is, verdient die optie de voorkeur. Dit betreft de metaforen die direct herkenbaar zijn, dat wil zeggen: metaforen die in onze cultuur een vergelijkbare inbedding hebben als in de bijbelse cultuur, en die functioneren op het niveau van gewone taal. Voorbeelden van zulke metaforen zijn ‘hart’, de tegenstelling ‘licht’ en ‘donker’, en het beeld van de juiste ‘weg’.

Psalm 9:2

BGT Heer, met heel mijn hart wil ik u danken.

Psalm 36:2

BGT Slechte mensen horen de stem van het kwaad diep in hun hart.

Jesaja 9:1

BGT Het volk dat nu in het donker leeft,
zal een schitterend licht zien.
Een mooi en helder licht gaat schijnen
in het land waar het eerst nog donker was.

Psalm 139:24

BGT Kijk of ik leef zoals u dat wilt,
en leid me op de weg die u wijst.

In andere gevallen kunnen complexe metaforen worden omgezet in meer eenvoudige metaforen:

Deuteronomium 10:16

NBV Besnijd daarom uw hart en wees niet langer halsstarrig.
BGT Wees daarom niet langer ongehoorzaam, maar open je hart voor God.

In veel gevallen is het echter nodig om de impliciete betekenis expliciet te maken. Dat kan op meerdere manieren. De twee meest gebruikte strategieën worden hier besproken.

Omzetting in vergelijking

In de eerste plaats kan een metafoor worden omgezet in een vergelijking waar-
bij het zogenoemde *tertium comparationis* wordt geëxpliciteerd.

Spreuken 6:23

- NBV Want de lessen van je vader en je moeder zijn een lamp,
 een licht dat je vermaant en de weg wijst naar het leven.
- BGT Want de lessen van je vader en moeder wijzen je de weg in je
 leven. Net zoals een lamp je de weg wijst in het donker.

Jesaja 7:18-19

- NBV Op die dag zal de HEER de vliegen van de verste waterstromen
 van Egypte bijeenfluiten, en uit Assyrië een zwerm bijen. Ze zul-
 len allemaal komen en neerstrijken in steile rivierdalen en in
 rotsspleten, bij iedere drinkplaats en op elke doornstruik.
- BGT Als die tijd komt, stuurt de Heer een leger vanuit Egypte. En
 hij stuurt ook een leger vanuit Assyrië. Die legers zullen overal
 komen! Net zoals vliegen en bijen overal komen: bij de rivieren,
 tussen de rotsen in de bergen, en zelfs tussen de planten en op
 alle plekken waar water is.

Jesaja 40:6b-7a

- NBG 1951 Alle vlees is gras, en al zijn schoonheid als een bloem des velds.
 Het gras verdort, de bloem valt af, als de adem des HEREN daar-
 over waait.
- NBV De mens is als gras, hij bloeit als een veldbloem. Het gras verdort
 en de bloem verwelkt wanneer de adem van de HEER erover
 blaast.
- BGT (...) de mensen [zijn] zo zwak als bloemen in het gras. Als de
 Heer met zijn adem over het gras blaast, dan verdroogt het, en
 de bloemen gaan dood.

In Jesaja 40:6 biedt ook de NBV al enige verduidelijking, ‘de mens is *als* gras’.
Maar het is alleen de BGT die steeds expliciet maakt waar de vergelijking om
draait.

Deze vertaaltechniek wordt veel gebruikt in vertalingen die de culturele kloof
willen overbruggen die gaapt tussen de wereld van de brontekst en die van het
doelpubliek. Een dergelijke doelstelling overlapt deels met de doelstelling van
duidelijkheid en begrijpelijkheid van de BGT.

Natuurlijk is deze aanpak niet altijd makkelijk te realiseren. De term vergelijkingspunt of *tertium comparationis* suggereert een eenduidigheid die er niet altijd is. Metaforen worden gekenmerkt door meerduidigheid en ambiguïteit; niet alleen dragen ze betekenis, maar ze genereren ook nieuwe betekenis. Vanwege deze ‘open-endedness’ van metaforen spreken velen liever niet van één vergelijkingspunt, maar van een reeks van sterkere en zwakkere ‘implicatures’, datgene wat er allemaal in meeklinkt. De open-endedness van metaforen heeft echter betrekking op hun potentiële betekenis, die men niet moet verwarren met de actuele betekenis van een metafoor in een concrete tekst. Doorgaans klinkt daarin niet de hele reeks van mogelijke implicatures mee, en ook als er meer dan één aspect meeklinkt, is het vaak met enige studie wel te bepalen wat in het betreffende geval de meest prominente implicature is. Het is dus in praktische zin goed mogelijk om metaforen in de bijbelse teksten om te zetten in vergelijkingen en het vergelijkingspunt te expliciteren. Deze aanpak heeft als nadeel dat hij de leesbaarheid van de tekst in de weg kan staan. Dat is het geval bij passages die vol metaforen staan, en bij veelvoorkomende metaforen met een vaste, gefixeerde betekenis. In die gevallen is het beter om te kiezen voor een weergave van de *strekking* van de metafoor.

Weergave van de strekking

Ook deze aanpak is niet nieuw. Het is een gangbare vertaalpraktijk om ‘gelexicaliseerde metaforen’, ook wel dode metaforen genoemd, op deze manier weer te geven. Zo wordt het Hebreeuwse *rosj hahar* doorgaans niet weergegeven als ‘hoofd van de berg’ maar als ‘top van de berg’, en *safat ha-nahar/nachal/jam*, niet als ‘de lip van de rivier/de zee’, maar als ‘de oever’ of ‘het strand’. Van deze vertaalaanpak zal niemand opkijken.

Het is mogelijk om deze aanpak uit te breiden naar metaforen met een min of meer gefixeerde betekenis. Een goed voorbeeld is de metafoor ‘rots’ (Hebreeuws: *sèla* of *tsur*), vaak gebruikt als epitheton voor God. Zij wordt gebruikt in een vaste betekenis als slaande op Gods kracht die veiligheid en bescherming biedt voor Gods volk. Voor de oorspronkelijke lezers was dit een gegeven. Door de strekking van de metafoor weer te geven, wordt dat voor de huidige lezers eveneens duidelijk. Rots staat voor beschermer; in de BGT wordt dat de verbale frase ‘die mij beschermt’.

Psalm 42:10

NBV	God, mijn rots
BGT	God, die mij beschermt

Veel bijbelse metaforen hebben een min of meer gefixeerde betekenis. Metaforisch taalgebruik volgt culturele stereotypen waarmee de oorspronkelijke hoorders/lezers vertrouwd waren. Natuurlijk zien we in de Bijbel, vooral in de profetische en poëtische teksten, dat zulke stereotypen ook op nieuwe en creatieve manieren kunnen worden ingezet. Maar daaruit blijkt juist dat de gefixeerde, stereotype betekenis als bekend werd verondersteld.

Een voorbeeld is Jeremia 6:3. Dit vers verwijst – zo blijkt uit de context – naar het rampzalige lot van Jeruzalem, waartoe God heeft besloten.

NBG 1951 Tegen haar trekken op herders met hun kudden, zij slaan rond-
om tegen haar tenten op, zij weiden af, ieder zover hij reiken
kan.

WV 1995 De herders gaan ernaartoe met hun kudden; overal slaan ze hun
tenten op; ieder weidt op zijn deel.

Dit vers kan voor moderne lezers gemakkelijk een vredig beeld oproepen: herders komen met hun kudden, om hun dieren te laten grazen. In de *Willibrord-vertaling* 1995 (WV 1995) domineert dit vreedzame beeld het vers volledig. Maar voor wie het stereotype taalgebruik bekend is, roept dit vers een heel ander beeld op. ‘Herders’ is een stereotype aanduiding voor koningen, vorsten of leiders, ‘hun kudden’ staan voor hun legers. Het ‘gaan naar’ Jeruzalem is een ‘optrekken tegen’ Jeruzalem; ze komen de stad belegeren. Het woord ‘tenten’ verwijst direct naar de militaire scène, en staat buiten het pastorale beeld. De frase ‘rondom tegen haar’ (WV 1995: ‘overal’) verwijst naar de omsingeling en belegering van de stad. Tot slot is ‘weiden’ een stereotype aanduiding voor het gewelddadig veroveren, in bezit nemen, en leeghalen van het land.⁴

De BGT geeft de strekking van het stereotype taalgebruik weer. Daarbij gaan enkele beelden van de brontekst verloren, maar het resultaat is een duidelijke weergave:

BGT Ik stuur koningen op Jeruzalem af. Ze zullen met hun legers de
stad omsingelen. De soldaten nemen het gebied om de stad in
bezit.

In dit geval zou het misleidend zijn om te zeggen: ‘Koningen komen met hun legers zoals herders komen met hun kudden.’ Het punt is immers dat ‘weiden’ hier ‘grijpen’, ‘verslinden’, ‘in bezit nemen’, ‘gewelddadig innemen’ betekent. Een vreedzaam beeld is niet beoogd.

Bij gelexicaliseerde metaforen is het weergeven van de strekking, zoals gezegd,

gangbare vertaalpraktijk. Maar ook de toepassing van deze aanpak op metaforen met een min of meer gefixeerde betekenis is niet helemaal uniek voor de BGT. Je ziet dit ook in andere vertalingen. Een illustratie daarvan biedt de tekst waarmee deze paragraaf begint, Psalm 94:20. Niet alleen de BGT kiest hier voor een weergave van de strekking, dat doen ook andere moderne vertalingen, zoals de WV 1995, de *Groot Nieuws Bijbel* (GNB) en de NBV:

WV 1995	Zou U bondgenoot zijn van ontrouwe rechters, die op onrecht broeden in naam van de wet ...
GNB	En zou u iets te maken hebben met die onrechtvaardige rechters ...
NBV	Kiest u de kant van verdorven rechters, ...

Hetzelfde gebeurt in diverse buitenlandse vertalingen. Dit onderstreept dat de aanpak van de BGT in lijn is met de huidige vertaalpraktijk en met discussies in het veld van (bijbel)vertalen.⁵ Toch is er wel een verschil met de andere vertalingen. Normaliter wordt deze aanpak gezien als ‘laatste optie’, die alleen in de moeilijkste gevallen wordt toegepast. In de BGT is het een van de gangbare technieken geworden; dit is een direct gevolg van de norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid.

Vermeende bezwaren

In de literatuur komen we twee bezwaren tegen die tegen deze praktijk kunnen worden ingebracht. Ten eerste: het wijdverbreide idee dat metaforen on-aantastbaar zijn, en daarmee in feite onvertaalbaar. Als ze dan toch vertaald moeten worden, dan is alleen een strikt letterlijke vertaling acceptabel, die de stijlfiguur zo volledig mogelijk intact laat. Vanuit een pragmatische visie op taal en vertalen is het weinig overtuigend om een bepaald aspect van de taal als ‘verboden terrein’ te verklaren. Alles kan altijd anders geformuleerd worden, dat bewijst de praktijk. Weliswaar kunnen vergaande herformuleringen een aanzienlijk verlies met zich meebrengen ten aanzien van betekenisnuance, stijl en effect. Maar dan moet men zich realiseren dat het ‘letterlijk’ weergeven van metaforen uit bijbelse teksten net zo goed kan leiden tot verandering van betekenis en effect, wanneer lezers ze niet of niet goed begrijpen. De doelstelling van een vertaling bepaalt welk type verlies men bereid moet zijn te nemen. Een vertaling die vooral de vormen en beelden van de brontaal wil overbrengen, betaalt de prijs van ambiguïteit en soms van onbegrijpelijkheid. Een vertaling die kiest voor duidelijkheid en begrijpelijkheid, moet daarvoor soms beelden uit de brontekst opofferen.

Dan het tweede bezwaar: een verduidelijkende weergave mist zeggingskracht.

Degenen die dit bezwaar aanvoeren, erkennen dat het op zichzelf mogelijk is om metaforen te herformuleren en om hun strekking weer te geven in een omschrijvende weergave. Een dergelijke verduidelijkende weergave heet dan ‘cognitief adequaat’. Maar, zo wordt benadrukt, zulke weergaven maken een tekst saai, ineffectief en oninteressant.⁶ Een verduidelijkende weergave mist de explosieve klacht van de metafoor. Om het veelgebruikte voorbeeld nog eens aan te halen: ‘The expression “No man is an island” has fifty times the voltage of “no one is self-sufficient”.’⁷

Dit gaat echter alleen op voor wie de strekking van de metafoor begrijpt. Voor alle anderen blijft de betekenis duister. Dit tweede bezwaar heeft dus, om een ander cliché te gebruiken, een hoog ivoren torengelalte. Bovendien zou aan dit bezwaar wel eens een sterke onderschatting van de potentie van gewone taal ten grondslag kunnen liggen. Als wij als vertalers van de BGT de afgelopen jaren iets geleerd hebben, dan is het dat gewone taal beslist de potentie heeft om expressief, effectief en, boven alles, direct te zijn.

Conclusie

Een vertaling brengt onvermijdelijk verschuivingen met zich mee ten opzichte van de brontekst. In het geval van de BGT hebben die verschuivingen soms een vergaand karakter. In een groot deel van de teksten is het mogelijk om binnen de conventionele vertaalkaders tot een weergave te komen die voldoet aan de norm van duidelijkheid en begrijpelijkheid. Maar soms – zoals in de gevallen die in deze bijdrage centraal staan – vereist de algemene norm om verder te gaan en om de op zichzelf gebruikelijke vertaaltechnieken ongebruikelijk in te zetten.

De verduidelijking die wordt geboden in de BGT, is gebaseerd op informatie die impliciet in de tekst aanwezig is of door de tekst wordt verondersteld. Dankzij de verduidelijking kan de huidige lezer hetzelfde als de oorspronkelijke lezers konden: de tekst begrijpen. Daarmee biedt de BGT iets nieuws: duidelijkheid en begrijpelijkheid over de hele linie. Natuurlijk gaat dat soms ten koste van beelden, termen en nuances. Natuurlijk staat het eindresultaat qua vorm verder af van de brontekst dan een traditionele vertaling. Maar de grote winst is dat het de brontekst weergeeft op een manier die voor iedereen begrijpelijk is.

Het doel van de BGT is niet om andere vertalingen te verdringen, maar om iets te bieden wat er nog niet is. Het zou dwaas zijn te menen dat dit de enige juiste manier van vertalen is. Net zo dwaas als de gedachte dat het resultaat van al dit vertaalwerk geen vertaling zou zijn.

Noten

- 1 De aanpak van de BGT is hier dezelfde als die van de *Contemporary English Version*, die onderscheid maakt tussen 'promise' en 'agreement'.
- 2 M.J. de Jong, 'Het echte geluk is voor mensen die weten dat ze God nodig hebben. Want voor hen is Gods nieuwe wereld. Enkele kernbegrippen in de *Bijbel in Gewone Taal*' in: *Met Andere Woorden* 30/1 (2011), 1-13; M.J. de Jong, 'De proloog van Johannes in de *Bijbel in Gewone Taal*' in: *Met Andere Woorden* 31/4 (2012), 27-41.
- 3 J.M.G. Barclay, 'Do we undermine the Law? A Study of Romans 14.1-15.6' in: J.D.G. Dunn, *Paul and the Mosaic Law*, Tübingen 1996, 287-308; P. Spitaler, 'Household Disputes in Rome (Romans 14:1-15:13)' in: *Revue Biblique* 116 (2009), 44-69; R. Jewett, *Romans. A Commentary*, Minneapolis 2007.
- 4 Job 24:21, Psalm 80:14, Jeremia 2:16, Micha 5:5-6, Sefanja 2:7.
- 5 Dick Kroneman, *The Lord is My Shepherd. An Exploration into the Theory and Practice of Translating Biblical Metaphor*, deel 2, Kampen 2004, 260-316.
- 6 Betreffende auteurs staan genoemd bij Kroneman, 9, 268, 295.
- 7 Citaat van J.V. Taylor (1972), opgenomen in Kroneman, 295.

Geraadpleegde literatuur

James Dickins, 'Two Models for Metaphor Translation' in: *Target* 17/2 (2005), 227-273.

Dick Kroneman, *The Lord is My Shepherd. An Exploration into the Theory and Practice of Translating Biblical Metaphor*, 2 delen, Kampen 2004.

Dr. M.J. de Jong is werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap als nieuwtestamenticus.

Het belang van valentiepatronen voor het vertalen van Bijbels Hebreeuwse werkwoorden

Janet Dyk, Oliver Glanz, Reinoud Oosting

Een werkwoord in het Bijbels Hebreeuws heeft vaak meerdere betekenissen en betekenisnuances. Voor de vertaling van het werkwoord in een specifieke context moet men niet alleen kijken naar het werkwoord zelf, maar ook naar de elementen waarmee het werkwoord voorkomt. De auteurs van dit artikel doen onderzoek naar de verbanden tussen werkwoorden en andere elementen in de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament. Dit artikel geeft een indruk van hun onderzoek en het belang ervan voor het vertalen van de Bijbel.

Inleiding

In ons onderzoek gaan we na met welke elementen een bepaald werkwoord een verbinding aangaat en welke invloed deze elementen hebben op de betekenis van het werkwoord. Door de combinaties van een werkwoord met andere elementen in kaart te brengen, proberen we inzicht te krijgen in de verschillende patronen waarin een werkwoord voorkomt. Een overzicht van deze werkwoordspatronen vormt een nuttig instrument voor exegeten en bijbelvertalers om te bepalen of de vertaling van het werkwoord in een specifieke context gerechtvaardigd is of niet. De invloed van deze elementen op de vertaling van het werkwoord wordt door exegeten en bijbelvertalers nu nog onvoldoende onderkend. Soms wordt op grond van het woordenboek verondersteld dat het werkwoord een bepaalde betekenis heeft, terwijl de teksten laten zien dat deze vertaling alleen gerechtvaardigd is als dit werkwoord voorkomt in combinatie met een bepaald element. De volgende bespreking maakt dat duidelijk aan de hand van een aantal voorbeelden.

Theoretische achtergrond

Het vermogen van een werkwoord om met verschillende elementen een verbinding aan te gaan, wordt in de taalwetenschap aangeduid met het begrip

▲ De ceders zijn gekapt op de Libanon, uit: J.J. Scheutzer, *Geestelyke natuurkunde* [...], deel 9, Amsterdam 1735.

Foto: NBG/Sandra Haverman

‘valentie’.¹ Deze term is ontleend aan de scheikunde, waar het begrip valentie wordt gebruikt om aan te geven wat het vermogen van een bepaald atoom is om verbindingen aan te gaan met andere atomen. Taalkundigen gebruiken het begrip valentie om de verhouding tussen een werkwoord en de andere elementen in de zin uit te drukken. Deze relatie verdient om twee redenen bijzondere aandacht. Ten eerste blijkt dat de verbale zin, die als kern een werkwoordsvorm heeft, het zinstype is dat in het merendeel van de talen het meest wordt gebruikt. Ten tweede is het een gegeven dat het aantal elementen in een zin en de aard van deze elementen bepalend zijn voor het zinspatroon. Met behulp van het valentiepatroon kan worden aangegeven hoe de verschillende elementen in de zin zich verhouden tot de werkwoordsvorm.

De meeste werkwoorden kunnen in verschillende combinaties voorkomen. Het werkwoord ‘eten’, bijvoorbeeld, heeft meestal een lijdend voorwerp bij zich, zoals in de zin: ‘Hij eet een appel.’ Maar dit werkwoord kan ook zonder lijdend voorwerp voorkomen, zoals in de zin: ‘Hij eet.’ Het werkwoord ‘eten’ heeft in deze twee zinnen niet dezelfde betekenis. De eerste zin gaat over het eten van iets specifiek, terwijl de tweede zin de nadruk legt op het eten als activiteit, bijvoorbeeld na een periode van vasten of van ziekte. Een ander voorbeeld zijn de verschillende betekenissen van het werkwoord ‘gaan’ in de uitdrukkingen: ‘ik ga naar de stad’ (dat wil zeggen: ik beweeg mij in een bepaalde richting), ‘ik ga koken’ (dat wil zeggen: ik begin met koken) en ‘ik ga’ (dat wil zeggen: ik vertrek).

In ons onderzoek richten we onze aandacht op de verschillende samenstellingen waarin Bijbels Hebreeuwse werkwoorden voorkomen en welke betekenisverschillen dat met zich meebrengt. Een overzicht van de verschillende valentiepatronen van een specifiek werkwoord biedt een stevige basis om een beslissing te nemen over de manier waarop dit werkwoord in een bepaald vers het best vertaald kan worden.

Praktische aanpak

Voor ons onderzoek maken we gebruik van de elektronische database van de Werkgroep Informatica. Deze database omvat de gehele tekst van het Oude Testament.² Met behulp van een zoekprogramma zijn we in staat om alle gevallen van een bepaald werkwoord met de elementen die het werkwoord vergezellen, te verzamelen. Dit stelt ons in de gelegenheid om helder in kaart te brengen met welke elementen een werkwoord voorkomt. Daarbij is ons uitgangspunt dat we zo min mogelijk aannames doen over de invloed van bepaalde elementen op de betekenis van het werkwoord. Bij ons onderzoek gaan we als volgt te werk:

1. We verzamelen alle gevallen van een werkwoord met de volledige syntactische context waarin ze zich voordoen binnen het corpus van het Oude Testament.
2. We sorteren de patronen op grond van formele kenmerken, zoals het gebruik van verschillende voorzetsels of de aanwezigheid van ongemarkeerde nominale groepen; deze indeling kan nog verder verfijnd worden op grond van semantische kenmerken.
3. We analyseren de verschillende valentiepatronen van het werkwoord op basis van het aantal elementen, het soort elementen en de verhouding van deze elementen tot het werkwoord.

Met behulp van deze aanpak wordt zichtbaar met welke elementen een werkwoord voorkomt en hoe deze elementen zich verhouden tot het specifieke werkwoord. Op grond hiervan wordt duidelijk wat de invloed van deze elementen is op de betekenis van het werkwoord. Dan blijkt dat de verschillende betekenissen van het werkwoord die in het woordenboek genoemd worden, niet in alle gevallen toegepast kunnen worden. De specifieke betekenis van een werkwoord is alleen gerechtvaardigd als de elementen die bepalend zijn voor die betekenis, ook expliciet of impliciet in de betreffende tekst aanwezig zijn.

Voorlopige resultaten

Het verzamelen, sorteren en analyseren van de patronen van alle werkwoorden die in het Oude Testament voorkomen, is een tijdrovende klus. We streven er dan ook niet naar om aan het einde van het project de valentiepatronen van alle werkwoorden in kaart te hebben gebracht. Ons belangrijkste doel is helder te krijgen welke elementen van invloed zijn op de betekenis van een werkwoord. Uit ons onderzoek tot nu toe is gebleken dat er in ieder geval drie aspecten zijn waar een vertaler op moet letten:

1. De hoeveelheid lijdend voorwerpen die een werkwoord vergezellen. Is er één lijdend voorwerp of zijn het er twee of meer, of heeft het werkwoord geen enkel lijdend voorwerp bij zich?
2. Elementen in de zin, zoals voorzetsels, die nauw verbonden zijn met het werkwoord en die van invloed zijn op de betekenis van het werkwoord.
3. Elementen in de zin, zoals een lijdend voorwerp, die samen met het werkwoord een staande uitdrukking vormen.

Deze drie aspecten zullen we hieronder bespreken en aan de hand van de volgende bestaande vertalingen nader toelichten: Afrikaanse 1953-vertaling (AFR 1953), *Castilian Bible Version* (CBV), *De Naardense Bijbel* (NB), *Groot*

Nieuws Bijbel (GNB), *NBG-vertaling 1951* (NBG 1951), *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV), *New International Reader's Version* (NIRV), *Statenvertaling* (SV), *Today's New International Version* (TNIV), *Willibrordvertaling 1978* (WV 1978) en *Willibrordvertaling 1995* (WV 1995).

Een werkwoord met verschillend aantallen lijdend voorwerpen

Eén en hetzelfde werkwoord kan met één, meerdere of geen enkel lijdend voorwerp voorkomen. Als het werkwoord met één lijdend voorwerp is verbonden, richt de handeling zich op dit element, bijvoorbeeld 'iets geven', 'iets plaatsen'. Met twee lijdend voorwerpen richt de handeling zich op beide elementen, bijvoorbeeld 'iets tot iets anders maken', 'iemand aanstellen tot iets'. Als het werkwoord geen lijdend voorwerp bij zich heeft, staat de handeling zelf centraal, bijvoorbeeld 'opstaan', 'handelen'. Bij het vertalen en interpreteren van bijbelse teksten wordt vaak onvoldoende rekening gehouden met het onderscheid tussen deze patronen.

Een goed voorbeeld is het gebruik van het werkwoord *siem*, 'zetten, plaatsen', in het verhaal van koning Salomo en koning Chiram van Tyrus. Chiram levert ceders van de Libanon aan Salomo voor de bouw van de tempel en hij belooft:³

1 Koningen 5:23 *wa'anie 'asjiemem dovrot bajjam 'ad hammakom 'asjèr tisjlach 'elaj*

GNB	Ik zal ervoor zorgen dat ze in vlotten over zee worden vervoerd naar de kustplaats die u me zult opgeven.
NBG 1951	Ik zal het [cederhout] in de zee aan vlotten leggen (en ze vervoeren) tot aan de plaats die gij mij zult opgeven.
SV	Ik zal het [cederhout] op vlotten over de zee doen voeren, tot die plaats, die gij aan mij ontbieden zult.
WV 1995	Ik zal ze over zee in vlotten vervoeren naar de plaats die u mij opgeeft.

In deze constructie wordt het werkwoord *siem*, 'zetten, plaatsen', vergezeld door twee lijdend voorwerpen: 'ze' (de ceders) en 'vlotten'. De bovenstaande vertalingen gaan uit van de meest gangbare betekenis van het werkwoord, namelijk 'plaatsen', en vertalen alsof het tweede lijdend voorwerp uitdrukt hoe de ceders verplaatst moeten worden. De combinatie van het werkwoord 'zetten, plaatsen' met twee lijdend voorwerpen betekent echter meestal: 'iets tot iets anders maken'. En dat is precies wat je met grote bomen doet; je maakt

ze tot vloten. Deze betekenisnuance gaat verloren als de vertaling veronderstelt dat het werkwoord uitdrukt hoe de ceders verplaatst worden. Slechts een paar vertalingen geven de combinatie van dit werkwoord met twee lijdend voorwerpen op die manier weer:

- AFR 1953 Ék sal daar vlotte van maak op die see, tot by die plek wat u my sal laat weet.
NBV Ik zal er vloten van laten maken om ze over zee te vervoeren naar de plaats die u me opgeeft.

Een werkwoord zonder lijdend voorwerp

Een ander voorbeeld is het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, dat meestal één lijdend voorwerp bij zich geeft, maar ook met meerdere lijdend voorwerpen of zonder lijdend voorwerp voor kan komen. Als het werkwoord niet met een lijdend voorwerp is verbonden, staat de activiteit zelf centraal. In het Nederlands kan dit vertaald worden met: ‘in actie komen’, ‘actie ondernemen’ of ‘handelen’. We vinden dit werkwoord zonder lijdend voorwerp bijvoorbeeld in Numeri 23:19:

Numeri 23:19 *hahoe’ amar welo’ ja’asèh*

Sommige vertalingen kiezen ervoor om in het Nederlands een lijdend voorwerp toe te voegen. Dat doen ze dan meestal niet alleen bij het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, maar ook bij het voorafgaande werkwoord ‘*amar*, ‘zeggen’, zoals bijvoorbeeld te zien is in de WV 1995 en in de NB:

- WV 1995 Als Hij iets zegt, zal Hij het dan niet doen?
NB Hij heeft iets gezegd en zou het niet doen?

Het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, kan echter in het Nederlands ook zonder lijdend voorwerp worden weergegeven. Dan valt de nadruk niet op wat er gedaan wordt, maar op de kale activiteit, op het handelen zelf: ‘Als Hij spreekt, zal Hij niet in actie komen?’ Op die manier wordt dit werkwoord opgevat in de onderstaande vertalingen:

- NBG 1951 Zou Hij zeggen en niet doen?
NBV Zou hij beloven en niet vervullen?
WV 1978 Hij zou zeggen en niet doen?

Een ander vers waarin we het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, tegenkomen zonder lijdend voorwerp, is de bekende tekst van Psalm 118:24:

Psalm 118:24 *zèh hajjom ‘asah jhwh nagielah wenismechah bo*

De meeste vertalers veronderstellen dat het werkwoord hier een lijdend voorwerp bij zich heeft, namelijk ‘de dag’. Zij vertalen het werkwoord daarom met ‘maken’ of ‘scheppen’:

AFR 1953	Dit is die dag wat die HERE gemaakt het; laat ons daarvoor juig en bly wees.
NBG 1951	Dit is de dag die de HERE gemaakt heeft; laten wij juichen en ons daarover verheugen.
NBV	Dit is de dag die de HEER heeft gemaakt, laten wij juichen en ons verheugen.
SV	Dit is de dag, <i>dien</i> de HEERE gemaakt heeft; laat ons op denzelven ons verheugen, en verblijd zijn.
WV 1978	Zie, deze dag schept de Heer, laat ons hem viëren met vreugde.

De GNB kiest er zelfs voor om het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, niet expliciet weer te geven in de vertaling van dit vers:

GNB Dit is de dag van de Heer, laten we blij zijn, laten we juichen!

Maar het is ook mogelijk dat we ‘de dag’ aan het begin van het vers niet op moeten vatten als een lijdend voorwerp, maar als een tijdsbepaling. Dat zou betekenen dat het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, hier geen lijdend voorwerp bij zich heeft en dat de nadruk hier valt op het handelen zelf. Joachim Becker, een Duitse theoloog, is op basis van andere argumenten tot dezelfde conclusie gekomen.⁴ Volgens hem worden dagen niet gemaakt en daarom moet ‘de dag’ worden opgevat als een tijdsbepaling. Als we aannemen dat het werkwoord ‘*asah*, ‘doen, maken’, geen lijdend voorwerp bij zich heeft, kunnen we Psalm 118:24 als volgt vertalen: ‘Dit is de dag waarop de HEER gehandeld heeft, laten wij juichen en ons in hem verheugen.’ Bij het doorzoeken van Nederlandse, Engelse en Spaanse bijbelvertalingen blijkt dat een paar vertalingen tot een vergelijkbare interpretatie van deze tekst zijn gekomen:

WV 1995	Dit is de dag dat de HEER zich laat gelden, een dag van jubel en vreugde.

NIRV	The LORD has done it on this day. Let us be joyful and glad in it.
TNIV	The LORD has done it this very day; let us rejoice today and be glad.
CBV	El Señor ha actuado en este día: cantemos y alegrémonos en él.

Hoewel het aantal vertalingen dat Psalm 118:24 op deze manier weergeeft een minderheid vormt, zijn deze vertalingen voor ons van belang. Zij laten zien dat de keuze om de ‘de dag’ op te vatten als een lijdend voorwerp bij het werkwoord *‘asah*, ‘doen, maken’, van invloed is op de vertaling van dit vers. Ons onderzoek naar valentiepatronen laat zien hoe de verschillen tussen deze vertalingen verklaard kunnen worden.

Een werkwoord met een specifiek element

Het tweede aspect waar we op letten, zijn de elementen in de zin, zoals voorzetsels, die nauw verbonden zijn met het werkwoord en die van invloed zijn op de betekenis van het werkwoord. Een voorbeeld is het werkwoord *siem*, dat zonder plaatsbepaling het beste vertaald kan worden met ‘klaarzetten’, ‘instellen’. Met een plaatsbepaling betekent dit werkwoord: ‘zetten’ of ‘plaatsen’. Als dit werkwoord voorkomt in combinatie met het voorzetsel *le*, functioneert dit voorzetsel in sommige gevallen als een plaatsbepaling. Deze mogelijkheid doet zich echter alleen voor als het voorzetsel *le* gevolgd wordt door een ander element, zoals het woord ‘aangezicht’ (‘voor het aangezicht van’) of het woord ‘ogen’ (‘voor de ogen van’). Zonder deze extra elementen duidt het voorzetsel aan ten behoeve van wie iets klaargezet of ingesteld wordt.

In Genesis 4:15 komt het werkwoord *siem* voor samen met het voorzetsel *le*, maar zonder een van de elementen die dit voorzetsel tot een plaatsbepaling maakt. In dit geval is het voorzetsel *le* verbonden met de naam Kaïn:

Genesis 4:15 *wajjasèm jhwh lekajin ’ot leviltie hakkot ’oto kol mots’o*

De SV, gevolgd door de NBG 1951, geeft de brontekst zo letterlijk mogelijk weer en vertaalt de combinatie van het werkwoord met het voorzetsel met ‘een teken stellen aan’. De NBV maakt er met de uitdrukking ‘met een teken merken’ iets vlotter Nederlands van, echter zonder duidelijk te maken wat het Hebreeuws hier precies bedoelt:

SV	En de HEERE stelde een teken aan Kaïn; opdat hem niet versloeg al wie hem vond.
NBG 1951	En de HERE stelde een teken aan Kaïn, dat niemand, die hem zou aantreffen, hem zou verslaan.

NBV En hij merkte Kaïn met een teken, opdat niemand die hem tegenkwam hem zou doodslaan.

De GNB veronderstelt, net als veel Engelse vertalingen, dat de combinatie van het werkwoord *siem* met het voorzetsel *le* betekent dat er een teken wordt geplaatst *op* Kaïn:

GNB Hij bracht op Kaïn een teken aan dat hem zou beschermen. Niemand zou hem ongestraft kunnen neerslaan.

Voor deze vertaling is echter een andere prepositie nodig, namelijk het voorzetsel '*al*', dat in combinatie met het werkwoord *siem* aanduidt waar iets geplaatst wordt. Het is dus aannemelijker dat het voorzetsel *le* hier niet aangeeft *waar* het teken wordt geplaatst, maar *ten behoeve van wie* het wordt ingesteld. De combinatie van het werkwoord *siem* met het voorzetsel *le* in Genesis 4:15 kan daarom het best vertaald worden met: 'hij stelde een teken in ten behoeve van Kaïn'.

Wat dit teken precies inhield, wordt uit de tekst niet duidelijk. Evenmin is duidelijk hoe dit teken zich tot Kaïn verhoudt. De rabbijnen veronderstelden dat het teken een hond was.⁵ Met een hond om hem te beschermen zou Kaïn niet gedood worden door iemand die hem tegenkwam. Bij dit beeld ligt de vertaling 'geven aan' voor de hand. Deze interpretatie hoort niet bij de gangbare betekenissen van het werkwoord *siem* zoals we die in het woordenboek aantreffen, maar past wel goed in de context van Genesis 4:15. We komen deze interpretatie dan ook in sommige bijbelvertalingen tegen:

AFR 1953 En die HERE het 'n teken geege aan Kain, sodat enigeen wat hom kry, hom nie sou doodslaan nie.

WV 1995 En de HEER gaf Kaïn een merkteken, om te voorkomen dat ieder die hem ontmoette hem zou doden.

De vertaling 'geven aan' lijkt hier een aantrekkelijk alternatief. Toch geeft deze combinatie de strekking van het vers minder goed weer dan de combinatie 'instellen ten behoeve van'. De vertaling 'geven aan' suggereert dat Kaïn een persoonlijk geschenk ontvangt van de Heer. De vertaling 'instellen ten behoeve van' is meer naar buiten gericht. De Heer stelt een teken in ten behoeve van Kaïn, zodat niemand in zijn omgeving hem kan doden.

De vraag of het werkwoord *siem* vertaald kan worden met 'geven' speelt ook

een rol bij de vertaling van Numeri 6:26. In vrijwel elke bijbelvertaling zien we dat dit werkwoord in de tweede helft van het vers vertaald wordt met ‘geven’ of ‘schenken’:

Numeri 6:26 *jissa’ jhwh panaw ’elècha wejasem lecha sjalom*

AFR 1953	Die HERE sal sy aangesig oor jou verhef en aan jou vrede gee.
GNB	Moge de Heer over u waken en u geluk en vrede schenken.
NBG 1951	De HERE verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede.
NBV	Moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven.
WV 1995	Moge de HEER zijn gelaat naar u keren en u vrede schenken!

Hoewel de meeste bijbelvertalingen kiezen voor de vertaling ‘geven’, betekent het werkwoord *siem* zonder plaatsbepaling ‘klaarzetten’, ‘instellen’. Wanneer dit werkwoord voorkomt met het voorzetsel *le* zonder nadere aanduiding, kan het valentiepatroon het beste weergegeven worden met ‘instellen ten behoeve van’. In de christelijke liturgie is deze tekst vaak opgevat als een persoonlijke zegen voor de gelovige. Het valentiepatroon geeft echter aanleiding om te veronderstellen dat deze zegen een bredere reikwijdte heeft. Dit komt beter tot uiting als we de tweede helft van Numeri 6:26 als volgt vertalen: ‘Moge de HEER (...) vrede voor u stichten.’⁶

Een werkwoord als deel van een staande uitdrukking

Als laatste punt richten we onze aandacht op werkwoorden die samen met bepaalde elementen een staande uitdrukking vormen. Een dergelijke idiomatische uitdrukking vinden we bijvoorbeeld in Ruth 1:4. Daar wordt verteld dat de zonen van Noömi, Machlon en Kiljon, trouwen met Moabitische meisjes. In het Bijbels Hebreeuws kan dit worden uitgedrukt met het werkwoord *nasa’* (‘optillen’, ‘dragen’):

Ruth 1:4 *wajjis’oe lahèm nasjiem mo’avijjot*

Letterlijk staat er ‘zij tilden voor zich op Moabitische vrouwen’. Op deze manier wordt het werkwoord weergegeven in de NB:

NB Die dragen zich Moabitische vrouwen binnen.

Het is echter duidelijk dat het werkwoord ‘optillen’ hier niet letterlijk bedoeld is, maar figuurlijk. Uit de context blijkt dat het de strekking van deze zin is dat

de zonen van Noömi Moabitische meisjes tot vrouw nemen, zoals de onderstaande vertalingen laten zien:

NBG 1951 Deze namen zich Moabitische vrouwen.

NBV Zij trouwden allebei met een Moabitische vrouw.

Ook op andere plaatsen in het Oude Testament komen we vaste combinaties van het werkwoord ‘optillen’ met een lijdend voorwerp tegen.⁷ Daarbij valt op dat het werkwoord ‘optillen’ vaak gecombineerd wordt met woorden voor lichaamsdelen. Soms in letterlijk zin, maar ook regelmatig in figuurlijk zin. Dit verschijnsel komen we overigens niet alleen in het Bijbels Hebreeuws tegen. Ook in andere talen worden lichaamsdelen, zoals ‘hand’, ‘hart’ en ‘oog’, vaak in overdrachtelijke zin gebruikt.

Hier richten we onze aandacht op de combinatie van het werkwoord *nasa*, ‘optillen’, met het woord *paniem*, ‘gezicht’. We komen deze uitdrukking in twee verschillende betekenissen tegen:

2 Koningen 9:32 *wajjissa’ panaw ’el hachallon*

NBG 1951 En hij [Jehu] hief zijn gelaat op naar het venster.

NBV Jehu keek omhoog.

2 Koningen 5:1 *oenesoe’ paniem*

NBG 1951 Hij [Naäman] stond in hoge gunst.

NBV Hij [Naäman] werd zeer (...) gewaardeerd.

In de eerste tekst lezen we dat Jehu ‘zijn gezicht optilt’, dat wil zeggen: hij kijkt omhoog. In de tweede tekst wordt dezelfde uitdrukking gebruikt in de betekenis ‘aanzien hebben’, ‘gerespecteerd worden’. Daarbij wordt gebruikgemaakt van een passieve vorm van het werkwoord. Dezelfde uitdrukking kan dus op twee manieren worden begrepen. De mogelijkheid dat deze uitdrukking zowel een letterlijke als een figuurlijk betekenis kan hebben, wordt in Genesis 40, waar we lezen dat Jozef de dromen van de schenker en de bakker uitlegt, ingezet om het verschil tussen de schenker en de bakker extra scherp neer te zetten. Dit wordt zichtbaar als we de boodschap van Jozef voor de schenker in Genesis 40:13 en de boodschap voor de bakker in Genesis 40:19 naast elkaar zetten:

Genesis 40:13 *be'od sjelosjèt jamiem jissa' far'oh 'èt rosjècha*

NBG 1951 Binnen drie dagen zal Farao uw hoofd verhogen (en u in uw rang herstellen).

NBV Over drie dagen zal de farao u een hoge plaats geven (en u in uw ambt herstellen).

Genesis 40:19 *be'od sjelosjèt jamiem jissa' far'oh 'èt rosjècha me'alècha*

NBG 1951 Binnen drie dagen zal Farao uw hoofd verhogen, boven u (en u aan een paal hangen).

NBV Over drie dagen zal de farao u een hoge plaats geven (– hij zal u laten onthoofden).

De schenker krijgt een uitleg te horen waarin het werkwoord een figuurlijke betekenis heeft, namelijk: 'in ere herstellen'. De uitspraak over de bakker is identiek aan de uitspraak over de schenker, totdat eraan toegevoegd wordt 'boven u'. Opeens blijkt dat de combinatie niet figuurlijk bedoeld is, maar letterlijk: 'hij zal opgehangen worden'. Door van hetzelfde idioom gebruik te maken, maakt de verteller het contrast tussen de voorspellingen voor de schenker en de bakker nog sterker. Pas in de loop van de zin ontdekt de lezer dat de bakker een heel andere boodschap krijgt dan de schenker. De uitdaging voor een vertaler is om een vergelijkbare uitdrukking in de doeltaal te vinden die deze omslag goed weergeeft.

Conclusie

De bovenstaande voorbeelden laten zien dat de betekenis van een werkwoord in het Bijbels Hebreeuws niet alleen afhangt van het werkwoord zelf, maar ook van de elementen die het werkwoord vergezellen. De aan- of afwezigheid van een lijdend voorwerp, de combinatie met specifieke elementen en het gebruik van idiomatische uitdrukkingen bepalen voor een belangrijk deel de betekenis van het werkwoord. Het valentiepatroon van een werkwoord is dus van belang voor de manier waarop het werkwoord vertaald kan worden. Niet alle mogelijkheden die het woordenboek noemt, kunnen gebruikt worden om het werkwoord in een specifieke tekst te vertalen en uit te leggen.

Noten

- 1 D.J. Allerton, *Valency and the English Verb*, Londen 1982, 1-2.
- 2 Deze database is opgebouwd binnen de afdeling Bijbelwetenschap van Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit Amsterdam en biedt de mogelijkheid om de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament op verschillende taalkundige niveaus te doorzoeken.
- 3 In sommige bijbelvertalingen staat de vertaling van dit vers in 1 Koningen 5:9.
- 4 J. Becker, 'Zur Deutung von Ps 118,24' in: *Biblische Notizen* 94 (1998), 44-51.
- 5 Zie Midrash Genesis Rabbah 22:12.
- 6 Voor een uitgebreide bespreking van de zegentekst in Numeri 6:22-27, zie E. Talstra, *Oude en nieuwe lezers. Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament*, Kampen 2002, 42-56.
- 7 Voor een overzicht van de verschillende elementen waarmee het werkwoord 'optillen' een verbinding aangaat en de betekenisverschillen die dat met zich meebrengt, zie de bijdrage van J.W. Dyk, 'Verbanning of vergeving? Hosea 1:6 in het licht van verbale valentiepatronen' in: *Hosea. Amsterdamse Cahiers voor de Exegese van de Bijbel en zijn Tradities* 17 (1999), 61-73.

Het onderzoek naar valentiepatronen wordt uitgevoerd in het kader van een gezamenlijk onderzoeksproject van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit en het Leids Instituut voor Godsdienswetenschappen: *Bridging Data and Tradition: The Hebrew Bible as a Linguistic Corpus and a Literary Composition* (2010-2014) gesubsidieerd door het NWO.

Dr. J.W. Dyk is universitair docent Bijbelvertalen en senior taalkundige bij de databank van de Hebreeuwse Bijbel aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Dr. O. Glanz is postdoctoraal onderzoeker Oude Testament aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Dr. R.H. Oosting is postdoctoraal onderzoeker Oude Testament bij het Leids Instituut voor Godsdienswetenschappen van de Universiteit Leiden.

▲ Zicht op Qumran.

Foto: Garo Nalbandian

Nogmaals Qumran

Matthijs J. de Jong

In 2010 wijdde *Met Andere Woorden* een themanummer aan het onderwerp 'Qumran en de Bijbel'. Gezien de grote belangstelling en waardering voor dat nummer leek het een goed idee om de daarin verschenen bijdragen uit te breiden en met andere aan te vullen tot een boek dat geschikt zou zijn voor een breed publiek.' Dit boek zal medio 2013 verschijnen onder de titel *Qumran en de Bijbel. Over ontstaan, overlevering en vertaling van de Bijbel*.

Niet toevallig valt deze publicatie samen met het begin van een unieke, grote tentoonstelling over de Dode Zeerollen in het Drents Museum te Assen. De tentoonstelling biedt een mooie aanleiding om ook aandacht te vragen voor het onderwerp 'Qumran en de Bijbel'. Tegelijk heeft dit onderwerp ook een eigen urgentie. Qumran is het belangrijkste historische venster op de Bijbel dat ons ter beschikking staat. Iedereen die de Bijbel serieus neemt als boek met een bijzondere geschiedenis, zou de kans moeten grijpen om een blik door dat venster te werpen.

Qumran helpt ons om onze kijk op de Bijbel en zijn geschiedenis te scherpen. Daarbij worden verschillende vanzelfsprekendheden ter discussie gesteld. Niet zozeer om ze te bestrijden, maar om ze van hun vanzelfsprekende karakter te ontdoen en te bevragen op wat ze waard zijn. Vier vanzelfsprekendheden die in het boek *Qumran en de Bijbel* uitvoerig worden bediscussieerd, worden hieronder kort belicht.

De Bijbel?

De Bijbel geniet vandaag de dag in allerlei kringen een grote vanzelfsprekendheid. De tekst is zowel gedrukt als digitaal direct beschikbaar en te raadplegen. Het is duidelijk welke boeken erin staan, en alle boeken zijn keurig verdeeld in hoofdstukken en verzen. De moderne vertalingen geven in hun verantwoording aan op welke brontekstuitgaven ze gebaseerd zijn, en ook die tekstuitgaven zijn beschikbaar en te raadplegen.

Onze situatie verschilt radicaal van de bijbelse tijd. Qumran laat zien hoe groot de kloof is tussen toen, rond het begin van onze jaartelling, en nu. De

geschriften bestonden als individuele boekrollen. Alles bestond uit handgeschreven teksten die – zo bewijst de praktijk – bijna per definitie onderlinge verschillen vertonen. Exact identieke kopieën van één en dezelfde tekst zijn een zeldzaamheid. In de eerste plaats vanwege alle overschrijffouten, die inherent zijn aan het kopiïstenwerk, en vanwege spellingsvarianten en variatie in de tekstindeling. In de tweede plaats doordat er van allerlei verzen of passages alternatieve tradities bestonden, en doordat het kopieerwerk lange tijd vergezeld ging van (kleinschalige) nieuwe inbreng in de tekst.

In de tijd van Qumran was er niet één vastgestelde tekst die door iedereen aanvaard werd. Er bestonden van sommige boeken meerdere versies naast elkaar. Bepaalde groeperingen maakten hun eigen bewerkingen. En hier en daar zien we restanten van oudere versies van bepaalde geschriften.

Bovendien lijkt het er sterk op dat in de tijd van Qumran het onderscheid tussen bijbelse en niet-bijbelse literatuur nog niet volledig was doorgevoerd. Het gezag van veel van de boeken die later tot de Bijbel zouden behoren, was wel breed aanvaard. Maar aan allerlei boeken die niet tot de latere canon(s) zouden behoren, werd, zo lijkt het, een even groot gezag toegekend. Een heldere afbakening bestond niet.

Er was dus eeuwenlang een situatie waarin de bijbelse teksten wel bestonden, maar niet als een speciale, afgebakende groep. Ze gingen hand in hand met teksten waarvan de gemiddelde bijbellezer nu het bestaan niet eens kent. In de tijd van Qumran bestond er geen scherpe afbakening van wat gold als 'bijbels'. Dat geldt voor grote groepen binnen het toenmalige jodendom en het lijkt ook op te gaan voor schrijvers van de nieuwtestamentische boeken. De tentoonstelling in het Drents Museum maakt dat aanschouwelijk door zowel bijbelse manuscripten als 'alternatieve teksten' die niet in de Bijbel terecht zijn gekomen, te tonen. Dat vraagt van ons om het vanzelfsprekende karakter van de Bijbel even los te laten. Als deel van de canon is een aantal boeken boven hun eigen tijd uit getild en als unieke verzameling tot ons gekomen. Onze vertrouwdheid met die boeken mag ons er niet de ogen voor doen sluiten dat ze hun geestelijk klimaat hebben in een volstrekt andere tijd dan de onze, en dat ze misschien wel het meest verwant zijn met teksten die ons niet of nauwelijks bekend zijn.

Dit alles is uiteraard geen reden om de canon te herzien; we hoeven de geschiedenis niet over te doen. Maar het helpt om de vanzelfsprekendheid te doorbreken en met andere ogen te kijken – al is het maar voor even.

De Qumranhypothese

Ook het Qumranonderzoek zelf heeft geleid tot een algemeen aanvaarde voor-

stelling die dikwijls als een vanzelfsprekendheid wordt aangenomen. Het gaat dan over de relatie tussen de vondsten in de grotten en de bewoners van de nederzetting. De theorie van de eerste Qumranonderzoekers is als volgt: in de eeuwen voor het begin van onze jaartelling werd de nederzetting van Qumran bewoond door een sektarische gemeenschap van Essenen, een Joodse groepering. De boekrollen in de grotten waren hún boekrollen, de teksten waren door hen vervaardigd en gebruikt. Toen de Romeinen tijdens de Joodse Oorlog (66-70 n.Chr.) het gebied innamen, verborgen de Essenen hun boekrollen in verschillende nabijgelegen grotten. Korte tijd later werd hun nederzetting door de Romeinen verwoest, waarna de rollen eeuwenlang verborgen bleven. Deze voorstelling is vaak als feit gepresenteerd. Toch bleek al snel dat het een stuk genuanceerder ligt. Niet alleen waren er in Qumran sporen van luxepartikelen aangetroffen die op gespannen voet staan met het ascetische leven van de Essenen, ook bleek er een sterke relatie te zijn tussen Qumran en de omliggende regio ten aanzien van landbouwactiviteiten; een geïsoleerd levende sekte is daarmee niet in overeenstemming. Ook het tekstonderzoek ontwikkelde zich. Toen de rollen uit alle elf grotten onderzocht waren, ontstond er een veel gedifferentieerder beeld dan in de beginjaren van het onderzoek. Grot 1 bevatte relatief veel teksten die men kon verbinden met het leven en denken van een bepaalde sektarische groep, maar dit type teksten bleek maar een klein deel van het totale tekstbestand te zijn. De overgrote meerderheid van de Dode Zeerollen bestaat uit fragmenten van bijbelse literatuur en andere binnen het toenmalige Jodendom breder verankerde teksten.

Enkele onderzoekers komen nu met totaal andere verklaringen, waarbij de boekrollen in de grotten niet of nauwelijks verband houden met het leven in de nederzetting van Qumran. De meeste onderzoekers echter blijven een direct verband zien tussen beide. Maar de oorspronkelijke voorstelling – hoe aantrekkelijk ook in haar eenvoud – is niet houdbaar.

Bijbelse pluriformiteit?

De rijkdom van het bijbelse materiaal in Qumran – restanten van circa tweehonderd manuscripten van boeken van het Oude Testament – luidde een nieuw tijdperk in voor de zoektocht naar de oorspronkelijke tekst. Al het materiaal bewijst volgens veel onderzoekers dat er in de tijd van Qumran uiteenlopende versies bestonden van de bijbelse geschriften. Inmiddels wordt daarom de vraag gesteld of er in die tijd überhaupt wel één oorspronkelijke tekst van de bijbelse geschriften bestond. Sommige onderzoekers menen dat die oorspronkelijke tekst van het Oude Testament een fictie is. Zij menen dat de fase waarin de boeken werden geschreven en de vroegste fase van de over-

▲ De neven Ju'ma Muhammed (links) en Muhammed edh-Dhib, of Mohammed de Wolf, bedoeïenen die claimden in 1947 de eerste boekrollen te hebben gevonden.

Foto: John Trever

levering van de complete teksten niet nauwkeurig van elkaar te onderscheiden zijn. Van sommige oudtestamentische boeken waren verschillende versies in omloop, en de precieze tekst van deze boeken stond vóór de tweede eeuw na Christus nog niet vast.

Deze, inmiddels populaire, visie – als we niet oppassen de vanzelfsprekendheid van morgen – gaat echter een stap te ver. Het is waar dat er van diverse bijbelse geschriften verschillende (eind)versies bestonden die gedurende enkele eeuwen naast elkaar werden overgeleverd. Sporen daarvan treffen we aan in Qumran. Het is ook waar dat er in de tekstoverlevering van bijbelse geschriften nog allerlei (kleinschalige) veranderingen in de teksten werden aangebracht. Maar wie op basis daarvan concludeert dat *de* bijbelse teksten in het algemeen gesproken tot in de eerste eeuw nog *volop in beweging* waren, drijft de zaak op de spits.

Verschillende bijdragen in *Qumran en de Bijbel* gaan uitvoerig op deze kwestie in. Voor zover er een algemene lijn kan worden getrokken uit de verschillende bijdragen, is dit de conclusie: de vondsten van Qumran hebben de positie van de (latere) overgeleverde tekst (de zogenoemde masoretische tekstvorm, MT) meer ondersteund dan ondermijnd. Het is zonder meer een feit dat dankzij de vondsten van Qumran de overgeleverde tekst op tal van kleine en incidentele punten verbeterd kan worden. Maar van superieure tekstversies blijkt vooralsnog nauwelijks, of slechts in zeer beperkte mate, sprake te zijn. Dit inzicht ondersteunt de aanpak van bijbelvertalen zoals we die zien in bijvoorbeeld *De Nieuwe Bijbelvertaling*: de overgeleverde tekst (MT) vormt de basis, waarop incidentele tekstuele verbeteringen kunnen worden aangebracht.

De boeken van het Nieuwe Testament: meer van hetzelfde?

De voorstellingswereld die we aantreffen in de teksten van Qumran vertoont een sterke verwantschap met die van de geschriften van het Nieuwe Testament. Het is inmiddels algemeen aanvaard dat de Dode Zeerollen bijdragen aan ons inzicht in de denkwereld van het Nieuwe Testament. Er zijn allerlei raakvlakken aan te wijzen. We zien gedeelde terminologie, verwante concepten en vergelijkbare voorstellingen. We komen vergelijkbare ideeën tegen, zoals over het optreden van de Messias, het naderende eindoordeel van God, en een zelfidentificatie met het ware Israël. Daarnaast zien we overeenkomsten in de omgang met de heilige teksten. En tot slot is er een opvallende parallel in het gebruik van de titel ‘Zoon van God’.

Het inzicht dat het Nieuwe Testament niet buiten de tijd staat, maar doordrenkt is van het geestelijk klimaat, de concepten en ideeën van het begin van onze jaartelling, kan voor sommigen een schok zijn. Maar wat is er boeiender

dan te leren van wat de geschiedenis ons aanreikt? We weten nu dat de vroege christenen hun geloof tot uitdrukking brachten met behulp van beelden en titels van toen. Ze formuleerden de waarheid waarvan zij doordrongen waren met de woorden en beelden van hun eigen tijd.

Betekent dit dat je het Nieuwe Testament moet beschouwen als louter een product van de antieke wereldbeschouwing, als ‘meer van hetzelfde’? Er zijn natuurlijk mensen die tot die conclusie komen, maar het kan ook anders. Juist tegen de achtergrond van het geestelijk milieu waaruit de teksten zijn voortgekomen, kun je een scherper oog krijgen voor het bijzondere karakter van het Nieuwe Testament. Niet als iets wat al bij voorbaat vaststaat, maar als iets wat je leert kennen naarmate je je erin verdiept.

Qumran biedt dus in allerlei opzichten een uniek historisch venster op de Bijbel. Voor wie zich daartoe aangetrokken voelt, is een bezoek aan het Drents Museum een *must*. De bestudering van de hier geïntroduceerde publicatie kan een goede volgende stap zijn. En voor wie dat geduld niet kan opbrengen: er is onlangs een geweldige website gelanceerd rond de rollen van de Dode Zee: <http://www.deadseascrolls.org.il/home>.

Noot

- 1 Verschillende bijdragen uit het themanummer van 2010 zijn grondig bewerkt, uitgebreid en geschikt gemaakt voor een breed publiek (de artikelen van Zangenberg, Van Dorp en De Jong), andere auteurs hebben een nieuwe bijdrage geschreven die volledig op het doel van deze publicatie is toegesneden (Van der Meer en Buitenwerf). Drie nieuwe auteurs hebben een bijdrage geschreven voor deze publicatie: Arie van der Kooij, Barry Hartog en Alex Cannegieter. Ook het artikel van Popović is opnieuw in deze uitgave opgenomen. De publicatie is rijk geïllustreerd.

Voor de tentoonstelling De Dode Zeerollen in het Drents Museum te Assen, zie www.drentsmuseum.nl. De tentoonstelling duurt van 9 juli 2013 t/m 1 mei 2014.

Dr. M.J. de Jong is werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap als nieuwtestamenticus.

Verdere informatie

▲ Omslag *Qumran en de Bijbel*.

Matthijs de Jong en Jaap van Dorp (red.),
*Qumran en de Bijbel. Over ontstaan,
overlevering en vertaling van de Bijbel*
(NBG/Jongbloed, Heerenveen 2013)

160 blz.

ISBN 978 90 8912 061 8

Prijs ca. € 14,95

Beschikbaar eind juni

